

A NÁDAST OLVASÓ KIERKEGAARD

Feltehetően falta volna. Egyiket a másik után: regényeket, esszéket, színdarabokat; halála után elárverezett könyvtárának jegyzékében ott sorakoznának a Nádas-művek, hatástörténetét filológusok vizsgálnák. Mert a címbeli állítás amilyen abszurd, éppolyan magától értetődő: a transzparenciák, analógiák, szemléletbeli párhuzamosságok nem ismerik a kronológiát.

Megfogalmazható mindez persze fordítva, és nyilván így kellene, mert akkor értelmezhető és vizsgálható lenne ez a jelentős hatástörténeti epizód, hiszen a Nádasra gyakorolt Kierkegaard-hatás nem nélkülözi az eszme- és irodalomtörténeti jelentőséget. De mintha mindez jóval bonyolultabb, és főleg: mélyebb lenne annál, semmint hogy elhelyezhetnénk egy lineáris narratívában.

Amikor ennek leírására teszek kísérletet, akkor egyszersmind azzal is tisztában vagyok, hogy a művészetelmélet vékony jegén sétálva a veszedelmek esélye megsokszorozódik: mind a műalkotások kockázatokkal teli mélysége révén, mind az értelmezés bal- esetveszélyes pályái miatt.

*

Hogy miféle bölcséleti érvek kellenek ahhoz, hogy az ember napról napra egyáltalán felkeljen az ágyából és teendőinek nekilásson, azt Nádas Péter hangsúlyozta Goncsarov *Oblomov*-ját értelmezve egy téli reggelen, amikor *Kierkegaard és a művészetek* címen szeminárium kezdődött Budapesten.¹ Mert a látszólag jelentéktelen napi rutin is súlyos és végső döntések hálózatába van bekapcsolva, aminek végpontjai metafizikai kérdésekhez vezetnek; ebben az értelemben Oblomov Nádas szavaival: „született filozófus”. Minden reggel ezek érzékelésével kezdi napját, ágyban, félálomban, majd lassú ébredéssel – mert a végső kérdésekre adott, mégoly banális válaszok mögött is meghúzódik egy összetett, tépelődésre és reflexiókra nagyon is alkalmas gondolati rendszer.

Nádas Péter bevezető előadása a művészetértelmezés délelőttjén olyan mélységben kapcsolódott Kierkegaard-hoz – akinek nemcsak kortársa, de némiképp elv-társa is volt Goncsarov² –, amihez képest a filológia szempontjai elhanyagolhatók, mert arra irányította a figyelmet, hogy a történet – így a hatástörténet is – sokkal korábban kezdődik, mint ezt a tények sugallni tudnák. Hiszen az is összeköti kettejüket, hogy olyan evidensen és magabiztosan voltak képesek megkérdőjelezni világu(n)k axiómáit, konvencióit és működését, mintha ők nem ennek a szellemi-szemléleti univerzumnak volnának teremtményei. Mert talán nem is azok voltak.

Az esszé eredetileg a *Kierkegaard's Influence on Literature, Criticism and Art: The Romance Languages, Central and Eastern Europe* című kötetben jelent meg, a *Kierkegaard Research: Sources, Reception and Resources* című sorozatban, Vol. 12. Tome V. 169–187. Szerk.: Jon Stewart. Farnham and Burlington, Ashgate, 2013. A szöveg a magyar olvasóközönség számára módosult.

¹ 2009. január 14–15. A szemináriumot a koppenhágai Kierkegaard Kutatóközpont és az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet szervezte.

² Ivan Alekszandrovics Goncsarov 1812-ben született, Kierkegaard 1813-ban. A dán gondolkodó oroszországi hatása a XIX. század második felétől vizsgálható, de szellemi beágyazottsága korábbi eredetű. Lásd erről: Isaiah Berlin: *Russian Thinkers*. Penguin Books, London, 1978. és Nagy András: *Kierkegaard in Russia*. In: *Kierkegaard Revisited*. Szerk.: N. J. Cappelørn és J. Stewart. Walter de Gruyter, Berlin, 1997. 107–138.

Kierkegaard rendkívüli jelentősége – és Nádas számára meghatározó ihletése – abból is adódott, hogy a maga különös pozíciójából volt képes rákérdezni elementárisan érvényesülő, ugyanakkor tagolatlanságukban mindenféle interpretációnak ellenálló jelenségekre. Mint például a szerelemre – mégpedig radikálisan és revelatíván, hogy agyonábrázolt tünetegyüttesével szemben a nehezebben megmutatható, mélyen megbújó, de feltétlenül érvényesülő folyamatok feltárásával kerüljön közelebb annak minden örömhöz és gyötrelméhez. Ezért hátrált vissza Nádas a szerelmi toposzokban szinte kimeríthetetlenül gazdag szépirás fenomenológiájából az antropológia szférájába, ahol szenvedély, testiség és transzcendencia cserebomlásában lehetett rápillantani arra, ami ilyenkor történik velünk. És ezt a pillantást formálta meg a nyelv eszközeivel, és ebben csaknem olyan messzire merészkedett, mint Kierkegaard.³

A szerelem filozófiája, amilyen jól hangzik, olyan elhanyagolt területe a bölcseletnek, mintha jelentős gondolkodók úgy mentek volna el ennek lényege mellett, mintha látnák. Pedig a filozófia archaikus örökhagyói igen maradandóan „tematizálták” a szerelem jelenségvilága mögött sejtető metafizikai horizontot, és kísérleteztek ennek feltárásával, elsősorban a Kierkegaard számára döntő jelentőségű Szókratész⁴ – már ahogy ezt a nála sokkal jólneveltebb Platon ránk hagyta a *Lakomában*. És aligha véletlen, hogy a végső választ nem ő adta meg, nem is vacsorázótársai, hanem egy pusztán megidézett asszony – a hagyomány szerint inkább tárgya a váagnak, semmint alanya –, a legbölcsebb antik gondolkodót alapvető felismerésekre ráébresztő Diotima.

Mert mintha ennek lenyomata mutatkozott volna meg annak az „antik faliképnek” a leírásában,⁵ amely Nádas regényében – évtizedekkel ezelőtt – érzékeltette szemléletének archaikus eredetét és egyben bölcséleti súlyát, aminek számos motívuma, mozzanata az életmű későbbi darabjaiban tovább finomodott. Ez egyfelől egyértelműen utalt arra, hogy Nádas – Kierkegaard-hoz hasonlóan – filozófiai jelentőséget tulajdonított a váagnak, alanyának és tárgyának és a kettő helycseréjének, olykor ugyanabban a személyben, másfelől pontosan érzékelt a legvégső kérdéseket két ember legintimebb, ezért szükségképpen legmélyebb viszonyában. És ennek is jelentése van: hogy ember, vagyis hát nem feltétlenül férfi és nem feltétlenül asszony.

Nádat azonban aligha a szerelem filozófiája érdeklé elsősorban, hanem inkább a filozófia esélye a szerelem nyelvi megragadásának alkalmaként, amelynek során – a maradandó és lebilincselő ábrázoló epizódokat követően – „Isten tenyere” is megnyílik,⁶ mintegy a metafizikából a transzcendencia felé vezető útként. Ráadásul nem teológiai eszmefuttatások során, hanem az egymásra találás testi epizódjainak káprázatos krónikájaként, vagyis már ezen a ponton *égi és földi* a szerelem, mintegy tényszerűen előlegezve későbbi könyve témáját és címét.⁷ A kierkegaard-i ihletés talán éppen itt érzékelhető: hogy nem a testiség megszentelésével sokat bíbelődő kereszténység felől érzékeli a transzcendencia jelenlétét, hanem magában az egymásra találásban, amely megidézi a *Lakoma* legjelentősebb narrátorának logikáját: az egykor kettéválasztott lény sóvárog kallódó másik fele után, s amikor végre megleli, akkor magához emeli *őt, a kettőt* Isten.

³ Nádas Péter: *Emlékiratok könyve*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. Uő.: *Az égi és a földi szerelemről*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1991. Uő.: *Párhuzamos történetek*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2005.

⁴ Kierkegaard doktori disszertációjának tárgya volt a görög bölcselet, olykor őt magát „kopenhágai Szókratésznek” nevezték. Lásd: Alastair Hannay: *Kierkegaard: A Biography*. Cambridge University Press, 2003.

⁵ Nádas Péter: *Emlékiratok könyve*, i. k.

⁶ Lásd a regény másik fejezetét: „Isten tenyerén ülünk”.

⁷ A könyv az 1989-es Fidesz Akadémián elhangzott előadáson alapult.

A szerelem efféle kettőssége, földi és égi természete, s ekként a banálisan mindennapi és a megragadhatatlanul magasrendű egymásra vetítése Kierkegaard életművében folyamatosan jelen van. Ami ebben az esetben nem „csak” a műveket jelenti – mégpedig a saját nevén publikáltakat és az álnevek különös útvesztőiben rejtőzőket –, illetve az ezekre reflektáló, ezeket kiegészítő és cáfoló vagy értelmező naplókat, leveleket, feljegyzéseket; hanem ezek további interpretációit: a nyilvánosságnak szánt, s ekként pontosan megkomponált cselekedeteket, gesztusokat, viselkedésformát. Ami lehetett súlyosan botránys – mint az eljegyzés váratlan és indokolatlan felbontása az imádott Regine Olsenével⁸ –, kihívó, mint a népszerű satirikus lap „froclizása,” amely azután Koppenhága-szerte gúnyolódás céltáblájává tette Kierkegaard-t;⁹ de lehetett egy pillantás, egy kézfogás, egy biccentés végtelen rezonanciája, aminek jelentőségét naplójában megörökítette és éveken át elemezte azután. Így vált Kierkegaard számára a szerelem lényegévé kimondatlansága, sőt letagadása és megtagadása: Regine „elcsábításában” és „elhagyásában”; s így fogadott életfogytig tartó, önkéntes hűséget ahhoz a lányhoz, akit csak ezzel a morális akrobatikával tehetett boldoggá. A történet ugyanakkor éppen a reflexiók excesszusa révén gazdagodni kezdett bölcséleti, metafizikai és teológiai jelentéssel, mert inkognitót kínált, továbbá emberáldozatról szólt, majd jóvátehetetlenségről a visszafordíthatatlanul sodró idő mentén; a szakítás nyomán született eszmefuttatások visszahelyezték az akcidentálisat és epizodikusát a transzcendens és bölcséleti narratívába.¹⁰ Egyébként lebilincselő irodalmi művek formájában – mert itt sem választható el történet és jelentés, kép és jelkép, testi és teológiai, személyes és transzcendens. Hogy ez a történet Nádas számára fontos volt, az nem csak életművéből olvasható ki.¹¹

Mindez Nádasnál nemcsak az író pozíciójából tárul fel, hanem a pálya elején fontos szerepet betöltő fotográfuséból is, hiszen a szerző húszas éveiben egy újságnál fényképészként dolgozott. Az örökkévalón rögzített pillanatok, a bennük időtlenné formált gesztusok, az ezekkel ábrázolt és rájuk épülő viszonyok, történetek sokszor vizuálisan jelennek meg a szövegben is, nemcsak a „faliképen” vagy regényepizódok látványában, de narratívan „közölt” fényképfelvételeken is. Aminek pontos nyelvi megragadása meghatározza a látás- és beszédmódot, szinte minden művében. Ennek során Nádas annyiban tágítja a kierkegaard-i univerzumot, hogy a vágyban munkáló Erősz átható erejét ott is látja és látatja, ahol a dán szerző nem érzékelte, vagy éppen elkerülte. Hiszen a vonzalom nemcsak a másik nemre irányulhat, hanem a sajátja is, ahogy a *Lakoma* Szókratésze a bölcselkedés folyamatát sem csak a tudás megszerzésére és továbbadására szánta, hanem a dialógus másik résztvevőjének a megszerzésére. Vagyis csábításra. Mégpedig fiatal fiúkéra, akiket azután Platón örökített meg a párbeszéd elnevezésében. No meg az athéni esküdtbíróság halálos ítélete is ezt dokumentálta, a fiatalok „megrontásának” vádjában. Amire mind a bölcselkedés, mind a szerelem messzemenően alkalmasnak bizonyult.

⁸ Regine Olsen (1822–1904) Kierkegaard ifjúkori szerelme, több művének ihletője és valamennyi- nek elképzelt olvasója, akit Kierkegaard eljegyzett, majd váratlanul és magyarázatlanul felbon- totta az eljegyzést. A lány később férjhez ment Johan Frederik Schlegelhez, Kierkegaard pedig a lány életét megkönnyítendő úgy ábrázolta önmagát mint lelketlen csábítót.

⁹ A koppenhágai *Corsair* című lap céltáblája volt Kierkegaard, kigúnyolása és neveltségessé tétele maradandó hatást gyakorolt a bölcselőre és életművére.

¹⁰ Elsősorban az ekkor keletkezett két remekmű révén: a *Félelem és reszketés* (szerző: Johannes de Silentio) az Ábrahám-történet parafrázisát adja, *Az ismétlés* című kötet (szerző: Constantin Constantius) pedig eszmefuttatásokkal szolgál az időről.

¹¹ Hanem a szerzőnek írt üzenetéből is.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy Nádast a filozófia önmagában aligha érdekli, mert elsősorban az foglalkoztatja, aminek a filozófia is csak eszköze: ami a gondolkodás mögött vagy azon túl van; és amit olykor éppenséggel elfed a bölcselkedés. És ez is részben Kierkegaard-tól eredeztethető mozzanat, akinek Hegel megértése nem okozott gondot, de ha belegondolt az Ótestamentum – egyébként unalomig ismételtetett és ismert – narratívájába, érvénytelennek gondolta a zseniális német filozófus okfejtését.¹² Ez nemcsak azzal járt, hogy gondolkodása folyamatában – vagy éppen feltételeként – túllépett a konvenciókon, hanem azzal is, hogy elutasította annak hagyományos intézményeit, mint amelyek akadályai a voltaképpeni megismerésnek. Ahogy a Regina-szerelem átélése során a házasság állt útjában a szerelemnek, ekkor elfordul az egyetemtől – nemcsak a koppenhágaitól, de a berlinitől is –, évekkal később pedig ugyanez játszódik le a mélyen hívő Kierkegaard-ban az istenhitet folyamatosan és elviselhetetlenül kompromittáló dán ál-lamegyházzal való drámai szembefordulása során.

Nádas ugyanakkor magának a reflexiónak és a spekulációnak a tradíciójával szemben fordul a legközvetlenebb, legnyersebb élmények és érzések világa felé, hiszen neki azután végképp nem voltak jó tapasztalatai az intézményesített tudásszerzés és -átadás egész apparátusával. Persze nem mérhető össze a dán „aranykor”¹³ szellemi pezsgése az ötvenes évek Budapestjének vegyipari technikumával, de az útkeresés analógiái azért érzékelhetőek.

Nádas nemcsak iskolákat került, de mindazokat a konvenciókat is, amelyek veszélyeztették szellemi autonómiáját és lelki szuverenitását – hogy inkább ezeken szűrje át tapasztalatait és élményeit; nem pedig tanult terminusok és kölcsönzött kategóriák alkalmazásával. Mindebben közrejátszott életének, felnövekedésének megannyi – nemegyszer tragikus – mozzanata, mint ahogy feltehetően alkata is, és persze a látókörében sejthető iskolák sajátossága, karaktere, változatai – összességében pedig: taszítása.

Hiszen tekintetét nem kevésbé élesítette és tájékozódását meghatározta az az időszak, amelyben felnőtt és gondolkodni kezdett, a sztálinizmus éveinek „kettős valósága”: az álmodt jövő szépsége és a borzalmas jelen realitása. Mindezt emlékirataiban¹⁴ virtuóz pontossággal fogalmazta meg, a gyermek tekintetével és az emlékezet döbbenetes precizitásával, továbbá nem kevés „involváltsággal”, hiszen szülei révén mind a borzalmakban, mind az illúziókban bőségesen és maradandóan részesült. Ezek között kierkegaard-i analógiát sejtet az apa „ábrahámi” szerepe: a teremtő és a fiát elpusztítani kész férfié;¹⁵ akinek „bűneit” úgy öröklik az ivadékok, mintha csak az Ótestamentum érvényességét kellene igazolniuk saját életükkel. Ami feltétlenül és mélyen meggyötörte a dán gondolkodót, az nem kímélte a magyar író sem, más és más módon persze, de hozzásegítette őket annak a távolságnak a megteremtéséhez, ami az ábrázolásnak és a reflexiónak elengedhetetlen feltétele.

Kierkegaard az apa egykori bűneiből eredő „halálos betegséget” örökölte: a melankóliát, ami az elviselhetetlenségig élesítette tekintetét, formálta érzékenységét, és lehangelőan tette nyilvánvalóvá a rá hagyományozott, szellemileg feloldhatatlan ellentmondáso-

¹² Itt Izsák feláldozásának paradoxonjára utal Kierkegaard. Lásd: *Félelem és reszketés*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986. 92–93.

¹³ A XIX. század első felében Koppenhágában páratlanul jelentős szellemi és művészi élet bontakozott ki. Lásd: Bruce H. Kirmmse: *Kierkegaard in Golden Age Denmark*. Indiana University Press, 1990.

¹⁴ Nádas Péter: *Világló részletek. Emléklapok egy elbeszélő életéből*. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2017.

¹⁵ Nádas Péter apja öngyilkosságot követett el, és kevésen múlt, hogy a halálba magával nem vitte két fiát. Kierkegaard apja gyerekként megátkozta Istent, a leszármazott szerint ez az örökölt bűn pecsételte meg sorsukat.

kat.¹⁶ A fiatal teológushallgató nemcsak hogy nem vette fel a papi szentségeket, de évtizedekkel imádott és borzalmas apja halála után elementáris erővel lázadt fel a teológiai indoktrinációban hasonló szerepet játszó apafigurával, Mynster püspökkel szemben,¹⁷ ha már egykor valóságos apjával szemben egyáltalán nem tudott. A karizmatikus és művelt férfinak elsősorban nem szellemi, hanem „világi” műve keltette fel Kierkegaard gyűlöletét: a dán államegyház hipokrita praxisa és az intézményesült hit visszataszító lárvája, a gyöttrő ellentmondásokat hordozó eleven hit folyamatos krízisével szemben. Így halála előtt is csak laikustól volt hajlandó részesülni az utolsó szentségekben, egyetemi mestereit pedig Júdához hasonlította, akik kényelmes életet élnek annak köszönhetően, hogy Krisztus értük is vért izzadt a kereszten.¹⁸

Míg a tragédiákkal szegélyezett felnövekedés pontos „anamnézist” állított ki Nádas számára a gondviselésről, addig Kierkegaard a saját életét végigkísérő tragikumban azt a rettenetes isteni tervet látta, ami előzetesen és fatálisan meghatározta életét, kínlását, magányát – és a nehezen kivívott kétségbeesést. A melankólia – a voltaképpeni *halálos betegség*¹⁹ – pedig mindkettőjüknél döntő szerepet játszott, Nádas szerint apja ennek esett áldozatul, míg az idősebb Kierkegaard-t addig gyötörte, amíg élt, és az olvadó vagynon kívül ezt testálta azután fiára, gazdálkodjon vele.

Az iskolákat Nádas még nem-formális alakjukban is kerülte, egyebek mellett az úgynevezett „Lukács-iskolát,” amely szellemi felnövekedése idején tájékozódási pontot jelenthetett volna, bár inkább közvetett, semmint közvetlen befolyása révén. Nem egy kortársa kapott onnan impulzusokat a dán gondolkodóról, mások mellett a Nádasról később könyvet író Balassa Péter.²⁰ Ugyanebben az időben a Kierkegaard iránt – is – érdeklődő Esterházy Péter egyebek mellett Hamvas Béla révén juthatott a dán gondolkodó közelébe, de a Hamvas-hívók lukácsistáknál is szűkebb „szektája” sem vonzotta Nádas.²¹ Írói érdeklődésének és tájékozódásának eszméletörténeti és bölcséleti iránya számára így a hazai szépprózai hagyománynak az a vonulata tűnt alkalmasnak, amely a filozófiai telítettségű ábrázolás lehetőségét kínálta, elsősorban Ottlik és Mészöly prózájában. Kettejük közül Mészöly vált számára jelentőssé személyesen és íróilag, akin keresztül nemcsak az egzisztencializmus világszemléletének kompozíciós erejét érzékelhette, hanem a prózapoétikai kérdések bölcséleti, nemegyszer metafizikai jelentőségéről is képet alkothatott.

Minden ideológiai kényszerintézkedés ellenére a marxizmus-leninizmus a hatvanas években már keveseket érintett mélyen, és míg a Lukács-kör még próbált értelmet adni a nagy illúzióknak – nem utolsósorban a szocialista rendszer kritikájaként –, hatása elszigetelt maradt, paradox módon éppen a szocialista országokban, míg Nyugaton érzékelhető

¹⁶ Később Kierkegaard apja, Michael Pedersen sikeres üzletemberré vált Koppenhágában, az ő vagyona alapozta meg fia írói pályáját. A bűnökhöz azonban hozzátartozott, hogy felesége halála után, még a gyászév letelte előtt teherbe ejtette a nála dolgozó szolgálót, akitől Søren Kierkegaard is született, és akit később feleségül vett. És akiről hatalmas életművében, naplóiban és levelezésében egy szót sem ejt Kierkegaard.

¹⁷ Jacob Peter Mynster (1775–1854) teológus, a „dán aranykor” jelentős gondolkodója.

¹⁸ Kierkegaard: *The Last Years*. Szerk.: Ronald Gregor Smith, Harper and Row, New York, 1965. 291.

¹⁹ Kierkegaard: *A halálos betegség*. (Szerző: Anti-Climacus) Göncöl Kiadó, Budapest, 1993.

²⁰ Balassa Péter: *Nádas Péter*. Kalligram, Pozsony, 1997. Lukács György, illetve tanítványainak köre döntő szerepet játszott a magyarországi Kierkegaard-recepcióban. Műveinek első fordítói között volt Zoltai Dénes, tanulmányokat írt róla Heller Ágnes, az első teljes Kierkegaard-mű, a *Vagy-vagy* szerkesztője Radnóti Sándor volt. Balassa élete egy szakaszában közéjük tartozott.

²¹ Esterházy Kierkegaard-élményéről: Péter Esterházy: *Semi-Serious*. In: *Kierkegaard's Influence on Literature, Criticism and Art*. 121–138. (Magyarul az *Irodalomtörténet* 2020/1. számában látott napvilágot.) Hamvas Béla: *Kierkegaard Sziciliában* című műve a Kenyeres Zoltán által szerkesztett *Esszépanorámában* jelent meg, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978., III. 92–104. Hamvas írásai ekkoriban nemigen láthattak napvilágot, s inkább kéziratban terjedtek.

volt valamiféle, Lukácsot is újraértelmező, neomarxista reneszánsz. Nádas 1965-ben iratkozott be a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemre, és egészen 1967-ig kockafejű párttitkárok és gyorstalpalóra küldött karrieristák között koptatta a padokat. Valamiféle filozófiai műveltséget természetesen itt is elsajátíthatott, s ez talán éppúgy vonzotta, mint a felvételi vizsga hiánya – de egyik sem volt elegendő ahhoz, hogy kitarson a világnézeti okokból lebutított kurzusokon, ahol az őt foglalkoztató alapkérdéseket feltehetően éppen nem tárgyalták, hanem kerültek.

Hogy ez a hiány milyen jelentős volt számára, és betöltését milyen fontosnak gondolta, azt pontosan jelzi, hogy kissé „túlkorosan”, 1973-ban mégis egyetemi hallgató lett, mégpedig a Humboldt Egyetemen, s keletnémet fiatalok között olvashatott végre fontos szövegeket, egyébként csaknem ugyanott, ahol 130 évvel korábban Kierkegaard tette ugyanezt. A német eszmetörténet ekkor már erőteljesen foglalkoztatta Nádast, hiszen az *Emlékiratok könyve*n dolgozott, s bizonyosan szerepet játszott műve formálódásában, hogy mindezt nem anyanyelvén olvasta, hanem a bölcsélet számára nagyon is alkalmas németen, ráadásul olyan korszakból – a XIX. század végétől a XX. század első feléig –, amikor a filozófusok nemegyszer írói szövegeket alkottak. Ez az időszak volt az, amelyben Kierkegaard hatása Németországban kibontakozott, de ugyanekkor zajlott a két totális rendszer, a kommunista és a fasiszta ideológiai formálódása, paradox módon Kierkegaard nézeteitől sem függetlenül.²² Mindezt szinte szellemi embrióként tapinthatta ki az érzékeny olvasó, bár a szörnyszülöttek világrajjövedele egy későbbi műben mutatkozott meg, számos áttételen keresztül, kevesebb közvetlen bölcséleti utalással, de a szellemi következmények pontos ábrázolásával: a *Párhuzamos történetek* kaleidoszkópjában.²³

Alapvető különbség természetesen Kierkegaard-ral szemben, aki nemcsak rendszeres és tételes vallásos nevelésben részesült, de egy fundamentalista szekta befolyása is meghatározta felnövekedését,²⁴ majd pedig az egyetemen ismerkedett dogmatikával, kánonjoggal és katekizmussal, hogy Nádas nem részesült semmiféle, transzcendenciára utaló kollektív élményben, és nem lehetett otthonos ezt előhívó rítusok között sem. Kommunista szülei számára Isten egyszerűen nem létezett; a zsidó hagyományok még tagadásukban sem voltak jelen, származásukat egyszerűen ignorálták az ezért meggyötört szülők, és valamiféle elevenen élő tradícióval vagy őszinte vallásos hittel a szélesebb család tagjai között sem találkozhatott.²⁵ A szülők szakítása származásukkal és múltjukkal arra szolgált, hogy megszabadulhassanak örökölt reflexeiktől, neurózisaiktól – és megítélésüktől; mintha a gyerekek számára új lapot lehetne nyitni ezzel a kikényszerített amnéziával – abban az országban, amelyet előbb az ideologikus antiszemitizmus mérgezett szisztematikusan és évtizedeken át, majd pedig a zsidó származású sztálinisták uralma mélyítette az ellentmondásokat csaknem az elviselhetetlenségig. Ennek pontosabb anamnéziséét ugyancsak Nádas adta abban az írásában, amelyben leírta, miként is tért haza az iskolából az antiszemitizmus közhelyeit hangoztatva, mígnem anyja átfogta vállát, és a tükör felé fordította a kisiskolást, hogy megmutassa neki: ott a zsidó, akit gyűlölhét.²⁶

²² Kierkegaard hatása a kommunista mozgalomra jelentős volt – Magyarországon Lukács György mellett Balázs Bélára és Sinkó Ervinre is hatott az 1910-es évektől; míg a németországi Kierkegaard-recepció számos mozzanatában éppen a nemzetiszocialista ideológiának ágyazott meg.

²³ Nádas Péter: *Párhuzamos történetek*, i. k.

²⁴ Kierkegaard apja az úgynevezett „herrenhutiánus” szekta tagja volt (huszita morva „eretnek” mozgalom, amely később Szászországban vert gyökeret, és onnan terjedt tovább, Kierkegaard apja fiatalon, nem sokkal Koppenhágába érkezése után csatlakozott hozzájuk). Lásd: Kirmmse: i. m., 32–33.

²⁵ Minderről pontosabban és szebben ír Nádas emlékirataiban.

²⁶ Nádas Péter: Életrajzi vázlat. In: *Bibliográfia 1961–1994*, Baranyai György és Pécsi Gabriella, Jelenkor – Deák Ferenc Megyei Könyvtár, Pécs – Zalaegerszeg, 1994. 17.

A felemás asszimiláció neofita zavarát egyébként pontosan jelezte, hogy az elkötelezetten marxista-leninista-sztálinista szülők lutheránusnak keresztelték gyermeküket, és ez a sajátos identitás váratlanul megmutatkozott: a 29 éves íróban ugyanis egyszerre előtört a reformált hithez való tartozás vágya, amit kiegészíthetett a lutheránus közösség vonzása. Így életében először 1971-ben vett Nádas úrvacsorát és konfirmált, időben tehát budapesti és berlini tanulmányai között.²⁷

*

A transzcendencia érzékelésének és megformálásának kísérlete azonban már Nádas írói indulása pillanatától jelen volt, első kötete egyenesen *A Biblia* címet viselte,²⁸ bár ez éppen nem a Szentírásra utalt, hanem egy használati „tárgyra” és annak történetére. De bizonynyal ez is utat nyitott a későbbiekben a „tárgy” bensőségebb megismerése felé, ami azonban ismét csak eltért a konvencionális pályáktól, ha írói indulása idején még aligha érintette meg Nádaszt bármiféle kierkegaard-i olvasmányélmény. Bár kierkegaard-i analógiákat sejtet, hogy igen hamar az evangéliumok kaptak döntő szerepet Nádasnál, mégpedig a szenvedéstörténet érvényességének kortársi újragondolásával, s benne a krisztusi identifikáció imperatívuszával és reménytelenségével. Nádas egyik ifjúkori művében – egy különös prófétáról szólva²⁹ – János evangélista játszik fontos szerepet, s mind a főhős gnosztikus nézetei, mind a testiség elutasítása erőteljes párhuzamokat mutat Kierkegaard-ral,³⁰ bár ekkor még inkább a véletlen osztotta a lapokat, nem a szellemi tájékozódás. Az *Emlékiratok könyve* azonban már ennek az evangéliumnak az égisze alatt születik, s a mottóban megidézett „test temploma” választ ad a gnoszticizmus dilemmájára is. Ami pedig a krisztusi történet aktualizálását illeti, ott ugyancsak erőteljes analógiát mutat a *Minotaurus* című elbeszélés lapjain a jelenbe komponált szenvedéstörténet,³¹ mégpedig a szülők narrációjában, a személyesség lelki emfázisával: hogy a gyermek rossz társaságba keveredett.

Az első remekmű, az *Egy családregény vége* ezt a vonulatot a szenvedéstörténet külső szemlélőjének pozíciójából viszi tovább és formálja meg, azzal a távolságtartó közönnyel szemlélve a passiót, ahonnan Kierkegaard meggyőződése szerint a kortárs kereszténység is tette. Cirénei Simon³² alakját pedig nemcsak életre keltette Nádas, de az ábrázolt családörténet kiindulópontjába helyezte, mintegy továbbadott örökségként. Így mutatkozik meg testközelből Krisztus drámája és sorsa, s így lesz a kereszt cipelésének parancsa merőben „külsőleges”. Cirénei Simonnal egy évszázaddal korábban a dán bölcsező nemcsak a „bolygó zsidó” alakját emelte filozófiai narratívájának egyik fókuszpontjába, de megidézte az ősapát, a regényben is örökhatáronak tekintett Ábrahámot, akinek „útra kelése” adta Nádas narratívájának keretét. És akinek másféle útra kelése és úja teremtette meg a *Félelem és reszketés* elbeszélését, a fiúáldozatban előlegezve a jézusi keresztalál isteni áldozatát.

A családregénynek azután a családdal együtt lesz vége a könyvben, az apát elítélik a konstruált per tárgyalásán, a nagyszülők egymás után meghalnak, folytatás éppúgy nincs – és szinte transzcendens szükségszerűséggel nincs –, miként Kierkegaard-nál sem lehetett.

²⁷ Uo., 16.

²⁸ Nádas Péter: *A Biblia*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1967.

²⁹ Lásd a *Fal* című írást ugyanebben a kötetben, amelynek különös főhőse a lélek isteni ajándéka mellett a testiség elutasítása mellett érvel, János evangélista megidézésével és persze drasztikus parafrázisával. Kierkegaard hasonló élményét örökítette meg kortársáról, Adolph Peter Adlerről írott könyvében, amely életében nem jelent meg.

³⁰ Kierkegaard azért adott hálát Istennek, hogy senki nem köszönheti neki az életét.

³¹ A novella a *Leírás* című kötetben jelent meg, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

³² Nádas Péter: *Egy családregény vége*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977.

Legnyilvánvalóbban és meghatározó jelentőséggel az *Emlékiratok könyvében* van jelen Kierkegaard, ami nemcsak filológiai mozzanataiban követhető, hanem – és elsősorban – a regény konstrukciójában, látásmódjában, utalásainak gazdag szövevényében; és persze úgynevezett „tárgyában”. A szerzőség kérdésének kierkegaard-i ihletésén túl – bár itt nem talált kéziratról van szó, hanem talált szerzőről, s annak nyomán a műről, ennyiben nemcsak a *Vagy-vagy*tól tér el Nádas, de az ismert irodalmi toposz alkalmazásainak hagyományától is³³ –, ám az már a dán gondolkodó hatását érzékelteti, hogy a regény többféle identitás kifejezésformájaként többféle hangon szól. Lehetséges, hogy éppen Victor Eremita kompilációjának friss élménye³⁴ kerítette az alkotásfolyamat igencsak érzékeny időpillanatában hatalmába Nádast, aki azonban nemcsak a szerzőség távolságával és a beszédmód megsokszorozásával játszik el, de a szemszögek váltásával tragikus fordulatot is teremt a regényben. Hiszen előbb a kétségbeesés mélyéből emeli ki a mű közreadója és résznarrátora a mindennapi élet világába a szerzőt, és viszi a repülőtér várócsarnokából idős rokonaihoz; majd annak brutális meggyilkolása nyomán megörökli a kéziratot, s vele a kiegészítés és publikálás imperatívuszát. Hogy mindezekkel együtt három párhuzamos történetünk tölti ki a tizenkilenc fejezetet háromféle narrációs logikával, az – Nádas emlékei szerint is³⁵ – kierkegaard-i ihletésre utal, bár a kézirat megtalálójának hangja a regény folyamán mindinkább hasonul a főhőshez, ez pedig valamennyit visszavesz a hangnemek változatosságának varázsából.

A dán gondolkodó ugyanis egész életművét úgy építette fel, hogy eljátszhasson a nézőpontok és beszédmódok váltogatásával, s ezt ellenpontosza vagy megerősítette a beszélő nevek karakterizáló erejével. Johannes de silentio Ábrahám csendjére utalt, Constantin Constantius az ismétlésben érzékelhető állandóságra, a felfelé törekvés hőse volt Johannes Climacus és ellentéte, Anti-Climacus, s a jelentéssel dúsitott nevek rendre további asszociációkat tartalmaztak: Johannes Climacus például a patrisztika idején Lépcsős vagy Lajtorjás Jánosként volt ismert.³⁶ A többi „szerző” más és más módon reprezentálta és közvetítette az utalások és összefüggések nem kevésbé komplex és igencsak rejtett rendszerét, amelynek különleges metanarratívája nemcsak komponáló elve volt a kierkegaard-i életműnek, de valóságos megfejtésének feltétele is. És nem egy pontján mintha hasonló logika mentén tárulna fel a nádasai életmű is.

A regény egyik vonulatában megformált Thomas Thoenissen-történet ugyanis egykor elégetett ifjúkori naplók rekonstrukciójára épül, ami mögött ott sejthető a beszédmódjában és világképében megidézett Thomas Mann. A megsemmisített dokumentum pedig annak elfedésére szolgált, amit közvetlenül és személyesen eltitkolt bár, míg közvetetten és íróként maradandóan megformált az életműben: homoszexuális vonzalmának feltárásában és megélésének különös játékaiban. Amikor a német író valóságos naplói magyarul jelentek, Nádas róla szóló írásában utalt a homoerotikus vonzalomra és annak elfedési stratégiáira Mann szigorúan megtervezett és megformált publikus identitásában, erre épülő

³³ A „talált kézirat” toposza a *Don Quijotétól* az *Iskola a határonig* számos regényben szerepel, Victor Eremita egy megvásárolt szekrényben bukkant A és B papírjaira, ezekből áll a *Vagy-vagy*. Lásd még: Szávai János: *Opus magnum*. In: *Diptychon. Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről*. Magvető/JAK, Budapest, 1988. 238.

³⁴ A *Vagy-vagy* magyar fordítása 1978-ban jelent meg a Gondolat Kiadónál, Nádas körülbelül 1972-től dolgozott a regényen.

³⁵ A szerzőnek írott üzenetében utalt erre Nádas.

³⁶ Lépcsős, Létrás vagy Lajtorjás Szent János (görögül: Joannesz Klimakosz) feltehetően 545-től 649-ig élt szír szerzetes, legismertebb műve a *Paradicsom lépcsője* (nevét is innen kapta).

szerepeiben, műveiben és mindebből kultuszt formáló utókorában.³⁷ Csakhogy Nadas elemzése szerint a feszültség túlzottan erős volt Mann valóságos vágyai és ösztönei, illetve a ráosztott és mind erőteljesebb azonosulással eljátszott szerepe között, így életét különös és megbonthatatlan „inkognitóban” élte, és a viselni kényszerült maszk mindinkább arcvonásaira simult, majd átvette azok helyét. Hiszen hogyan is lehetett volna az európai látókörű szellem, a felelős német értelmiségi, a művelt író és odaadó családapa – buzi?

Az inkognitó mint a valóságos alkat és a felvállalt szerep között keletkezett feszültség érzékeltetése persze Mann-nál is követhetett kierkegaard-i mintákat, hiszen a dán bölcselelő az ő számára is meghatározó jelentőségű volt.³⁸ Pályája döntő pillanataiban és művei meghatározó pontjain is megidézte Kierkegaard-t: így például a *Doktor Faustus*ban az alkut kínáló ördög felbukkanásakor Rómában az elbóbiskoló Adrian Leverkühn éppen *Mozart Don Giovanni*ját olvasta Kierkegaard *Vagy-vagy*ából. Hiszen a démonikus modern értelmezése éppúgy, mint a zenében megmutatkozó érzéki zsenialitás kierkegaard-i invenció volt – ráadásul egy komplex és igencsak rétegzett bölceleti univerzumba illesztve.

A példák hosszan sorolhatók, hiszen nemegyszer valamiféle kierkegaard-i allúzió keresztül bukkanak fel a rejtett élet zavarba ejtő mozzanatai is: a *Halál Velencében* főhőse önmaga számára is meglepően gyúl szerelemre egy kamasz fiú iránt, s ennek során dőbben rá a Regine-szerelem egyik legfontosabb konklúziójára, hogy az imádó istenibb az imádottnál. Szerelemfilozófiai és egzisztencialista motívumok a *Varázshegytől* a *Tonio Krögerig* finoman és egyértelműen érzékelhetők; s mintha nemegyszer a homoerotikus mozzanatok megformálását kísérnék kierkegaard-i motívumok. Hiszen nála is elvált a valóságos élet a valóságos szenvedélyek megélésétől, érzéseit neki is el kellett rejtenie mindenféle publikus térben, hogy azután a publikált művek világában „fikcióként” láthassa viszont. Kierkegaard nemcsak valódi vonásait rejtette álarcra mögé, hanem éppenséggel a fonákját, az ellentétét mutatta a külvilágnak, hogy legalább teljessé tegye a szenvedést, ha már úgysem szabadulhat tőle. Az ezt legpontosabban kifejező Regine-történet éppolyan inspiráló volt Nadas számára,³⁹ mint az élethosszig játszott szerep, amely persze remekművekhez vezetett, míg Regine valóságos élete tele volt banalitással.

Kierkegaard rejtőzködésével és Thomas Mann tagadásával szemben Nadas regénye testi-lelki egyértelműséggel formálja meg maradandóan a vágyódást és beteljesedést, legyen homoerotikus vagy homoszexuális, de irányulhat persze a másik nemre is. Az *Emlékiratok könyve*ben pazar pontossággal leírt fényképek vizuálisan gazdag, egyébként enigmatikus metszetei pedig egyszerre szolgálták résztvevői számára a vágy dokumentálását és fokozását, ráirányítva a figyelmet a szerelemre mint a lelkek és szellemek közötti kommunikációra annak testi médiumán keresztül. Hiszen ez aligha szavakkal történik, hanem gesztusokkal, pillantásokkal, viszonyok megformálásával – amelyek verbálisan aligha lennének pontosan kifejezhetőek; míg persze a regény szavakkal jeleníti meg a képeket és a mögöttük rejlő látványt. Mindez azonban nem „csak” szerelem és vágy kérdése, hanem erre épített szenvedélyeké, majd pedig ezekből fakadó bűnöké – egy váratlan fordulattal ugyanis a régimódi eljárással készített fotográfiák egy gyilkossági ügy bizonyítékáivá váltak. A narratívában felbukkanó fragmentumok szerint a Hans Baadernek nevezett inast férjiszeretőjének, Gyllenborgnak a megölésével vádolták, mert hát komoly kockázata van a játékból eredő, mind súlyosabb érzéseket mozgató, három- és négyszögekbe rendeződő, végletes szenvedélynek.

³⁷ Nadas Péter: Thomas Mann naplójáról. In: *Esszék*, Jelenkor, Pécs, 1995. 34.

³⁸ Ennek áttekintését egyebek mellett lásd: Elisabete M. de Sousa és Ingrid Basso: Thomas Mann: Demons and Deamons. In: *Kierkegaard's Influence on Literature, Criticism and Art: The Germanophone World*. Vol. 12. Tome I. Szerk.: Jon Stewart. Farnham and Burlington, Ashgate, 2013. 171–194.

³⁹ Az író üzenete szerint, amit a tanulmány szerzőjének küldött.

A viszonyok feltárása során a kierkegaard-i utalások rendkívüli erővel mutatkoznak meg: ugyanis Kierkegaard egyik legfontosabb, korai könyve – átfogó, voltaképpen egy bölcséleti súlyú recenzió – Thomasine Gyllenbourg regényéről született,⁴⁰ s még a név írásának eltérése is pontosan utal a francia hatásra. Az inas pedig a német misztikus hagyomány klaszszikusának nevét viseli, azét a Baaderét, aki Kierkegaard vallássósága szempontjából volt döntő jelentőségű,⁴¹ hiszen a miszticizmus hagyománya mind a családban, mind a fiatal teológus tájékozódása során meghatározó volt.

A könyvet azonban mégis – minden komor, sőt tragikus tónusa mellett – valamiféle irónia lengi át, ami a szerző fogalmazása szerint akár humornak is nevezhető,⁴² és részben ugyancsak a koppenhágai bölcselő hatását sejteti. Akárcsak az a játékosság, hogy úgy lehet minden hang itt az íróé, hogy azonosulnia egyikkel sem kell.⁴³ Kierkegaard számára az irónia, a nevetés és a humor nemcsak ábrázolása, de gondolkodása szempontjából is döntő jelentőségű volt, már pályája kezdetétől,⁴⁴ majd pedig annak egyik csúcspontján született az a műve, amely egy színpadi farce felidezésére épül, körüljárva a humor, a groteszkum, a nevetés jelenségét. Az *ismétlés*⁴⁵ című mű indítéka azonban az emlékezés, a felidezés jelenségének leírása és analízise: megismételhető-e egy élmény, egy érzés; akár: egy estéről estére ismétlődő színházi előadás? Ennek a filozófiai jelentősége azért döntő, mert a héralkeitoszi „folyam” bennünk lerakódó hordalékát érinti, s míg egyfelől az emlékezés működésének sajátosságaira kérdez – át lehet-e élni azt ismét, amit emlékeinkben őrzünk –, másfelől az időről szól, hogy haladása akár szellemünk erejével, legalább mi-bennünk megtorpantható-e. Az erre vonatkozó „kísérlet,” amelynek során a főhős újraélné azt, amit egykor átélt, nem másutt, hanem egy színházban történik, ráadásul Berlinben – és aligha véletlen, hogy az *Emlékiratok könyvének* meghatározó szegmense is berlini színházban játszódik, mint az emlékezés és felidezés helyszínén.

Nádasnál azonban nem „csak” színházról van szó, hanem éppenséggel operáról, ami Kierkegaard másik remekművének, a *Vagy-vagynak* jelentős fejezetére utal: Mozart *Don Giovanni*jának empatikus analízisére. Az *Emlékiratok könyvének* hőse Beethoven *Fidelio*ját nézi meg, s ennek ábrázolásában nemcsak a zene „érzéki zsenialitása” érzékelhető, de az elcserélt nemek sajátos feszültsége, ami pedig Kierkegaard fejtegetéseiben Cherubino felémás identitása kapcsán kerül elő (a műben ugyancsak szóba kerülő *Figaró házasságában*). Fidelio nemi identitása azonban rejtve marad, éppen szerelme beteljesülése érdekében, míg ő másféle vágyakozás tárgya lesz: férfiként szeret tehát bele egy másik nő; s éppen ezt szemlélik a zsöllyében egymás mellé kerülő jövendő szerelmesek, felismerve lelki és testi vonzódásukat a másik iránt – a narrátor nem kis zavarára: lévén azonos neműek.

⁴⁰ *Egy irodalmi szemle. Két korszak (En literair Anmeldse. To tidsaldre)* címen írta meg 1846-ban bírálatát Kierkegaard Thomasine Gyllembourg-Ehrensward regényéről (aki a korszak meghatározó szellemi véleményvezérének, Johan Ludvig Heibergnek anyja volt, műveit azonban inkognitóban adta közre). A névírás eltérését Nádas finoman érzékelteti, a francia írásmódra azzal utalva, hogy a svéd férfi franciául beszél.

⁴¹ A regényben Hans Baaderről van szó, a német vallásfilozófus és misztikus gondolkodó azonban Franz von Baader (1765–1841) volt, akitől Kierkegaard könyvtárában több mint két tucat kötetet őrzött (többet, mint Hegeltől). Szerelemfilozófiája is jelentős, nem egy ponton – az „androginea”-koncepcióban például – mutat hasonlóságokat a *Lakoma* már említett egységre törekvésével, amely a Genézis általa adott értelmezése szerint Ádamban megvolt, mielőtt Évát Isten megteremtette volna belőle.

⁴² Nádas Péter beszélgetése Németh Gáborral a budapesti Corvinus Egyetemen 2005. november 17-én, lásd: „Le kell vetközni, fel kell öltözni...” *Jelenkor*, 2006/2. 162–172.

⁴³ Lásd: Nádas Péter: Hazatérés. In: *Játéktér*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988. 65–82.

⁴⁴ Egyetemi disszertációját az irónia fogalmáról írta. Lásd: Kierkegaard: *Egy még élő ember írásaiból. Az irónia fogalmáról*. Jelenkor, Pécs, 2014.

⁴⁵ Kierkegaard: *Az ismétlés*. Ictus, h.n., 1993.

Nádas emlékezetfilozófiai érdeklődése annyiban eltér a kierkegaard-i kérdésfeltevésétől, hogy nem a bölcelet és lélektan, hanem az antropológia felől közelít, vagyis a testben és érzékekben őrzött emlékek feltárására és megragadására törekszik, a „testi” memória megismerésére, a korábbi élmények fiziológiai-biológiai lenyomatainak rögzítésére és kitörölhetetlen, mert tudatosulatlan hatásának leírására. Ezt formálja meg az emlékezet elvesztésének és visszanyerésének rekonstrukciójával a regény egyik fejezetében, ahogy az eszméletvesztés múltával érzékelt lassú tisztulás – amelynek eszköze éppúgy a víz, ahogy Hérakleitosz metaforájában is az volt – szinte pontról pontra, emléknymről emléknymora rekonstruálja a folyamatot, ahogy a lassan ébredő tudat fogódzókat keres korábbi élményei visszatükröződéseiben – ismétléseiben – az először csak alaktalan benyomásokkal, majd ébredő érzékek ingerei révén konkrétan is megsejtett világban.⁴⁶

A folyamat helyszíne tehát a test, akár: a „test diplóma”, hiszen az őriz minden érzéki élményt, legyen az gyönyör, fájdalom, érintés, behatolás, láz, kábulat; s ezek emlékeiből tudja azonosítani mindazt, ami vele történik – mintegy antropológiai maieutiká⁴⁷ révén hívja elő a mindenkiben élő tudást, világra segítve ezzel az eszmélkedésével tájékozódó embert. János evangéliumának felidézése pedig mintha ennek az antropológiai felismerésnek a megszentelését kínálná, mintegy visszajára fordítva a bibliai optikát: nem az egyház virtuális teste nyer itt egyetemes jelentést, hanem a transzcendens magasságba emelt test számára válik szertartásszerűen szakrálissá mindaz, ami érzékei révén történik vele és benne. Mindez pedig nem valamiféle teológiai vagy filozófiai okfejtés eredménye, hanem az ábrázolásmód ténye: a testi mozzanatok pontos megörökítésével, az érzékiség fénybe emelésével, mintegy a közvetlen tapasztalás transzcendenciájával. János szavai szerint az egyház Krisztus teste – Nádas értelmezésében azonban maga a test mint templom kínálja a szentségimádás helyszínét.

*

Nádas prózájának egyik leginkább magával ragadó vonása a rendkívüli gondolati – ezen belül: filozófiai – telítettség, anélkül hogy annak terminológiáját vagy logikáját alkalmazná. Mindennapi helyzetek, különös optikával láttatott banalitások, hirtelen mélységet kapó megállapítások nyitnak utat a megértés másféle – irodalmi művekben nem feltétlenül fellelhető – dimenziói felé. Vagyis radikálisan szakít az okoskodással, a reflexiók és meditációk regényidegen terheivel, hogy megmutassa az élményekben, benyomásokban, tapasztalatokban sejthető gondolati univerzumot, amelyre eddig nem volt szemünk. Egy ponton úgy fogalmazott, hogy lépcsőzetesen haladt a filozófia felé, de ezen az úton a történetek és a költészet kísérte, nem bölceleti művek.⁴⁸

Talán ezért is volt a Nádas Péterről könyvet író Balassa Péter számára kínálkozó az életmű rejtett szerkezetének feltárása során a kierkegaard-i párhuzam, aki hasonló erővel utasította el az okoskodást – legyen az éppenséggel Hegeltől –, mint ahogy Nádas is kerüli ezt az utat. Balassa arról a paradoxonról szólt, ami éppen a hallgatásban, a csendben mutatja meg a maga kettős szerkezetét: az istenit és a démonit.⁴⁹ A csend ugyanis számos Nádas-műnek – közöttük az *Emlékiratok könyvének* – meghatározó kompozíciós elve: elhallgatásaival, metonímiáival, a történetesíkok egymásra reflektálásának kimondatlanságával; és ez a csend válik még erőteljesebbé a *Párhuzamos történetek* titkokkal és rejtett transzparenciákkal teli, ezért még sejtelmesebb univerzumában.

⁴⁶ Lásd „Az emlékezet elvesztése és visszanyerése” című fejezetet az *Emlékiratok könyvének*.

⁴⁷ A szókratészi „bábáskodás” kifejezése.

⁴⁸ Erről bővebben: Nádas Péter: „Ein zu weites Feld.” In: *Talált cetli*. Jelenkor, Pécs, 1992. 179.

⁴⁹ Balassa: i. m., 441–442.

Az isteni csend egyik legpontosabb ábrázolása a *Burok* című írásából rajzolódik ki,⁵⁰ amelyben az ateista nevelésben részesülő, Isten kérdését otthon „elintéztnek” vélő Nádas érzékeli, miként formálódik benne az a meghatározhatatlan tér, amelynek betöltése nemcsak elképzelhető, hanem éppenséggel szükségszerű, amelynek belseje ismeretlen, és túlmutat minden evilágin. Itt már nincs esélye a verbalitásnak – legyen az tételes vallás vagy líraian megszólaltatott, misztikus élmény –, mert ebben a csendben erőteljesebben van jelen a transzcendencia, mint bármiféle kifejezésformában. És ez ismét csak a kierkegaard-i élmény analógiáit sejteti: legfőképpen Ábrahám hallgatását, aki a három napon át tartó csendben halad Morija hegye felé, hogy megölje imádott fiát, Izsákot – s éppen ezzel a csenddel sugallta Kierkegaard a transzcendencia elnémító erejét, a hit kimondhatatlanságát, végső soron: abszurditását.

És nem kevésbé erőteljesen érzékelhető a démon szerepének kirajzolódása az életműben, akár mint az isteni fonákja, akár mint a negativitás demiurgosza. Démonok persze bőségesen jelen vannak a XIX. század végétől az európai szellemtörténetben, de a Kierkegaard által leírt szellemi erő és „inverz” transzcendencia mégis csak őrá jellemző. A „daimón” szókratészi eredetétől, illetve a tételes vallások árnyalatokat nem ismerő, „démonokat” illető értéktéletétől függetlenül mutatkozik meg és játszik fontos szerepet nem egy művében, folyamatosan tágítva és árnyalva a gondviselés mozgásterét. Nádas fogékonysága mind az *Emlékiratok könyve* ihletésének eredetvidékén sejtethető; később pedig *Az égi és a földi szerelemről* háromszög-történetében mutatja meg hatalmát,⁵¹ míg szinonimái révén jelen van megannyi más írásában. Hiszen aligha független a démonoktól a Kierkegaard által pontosan diagnosztizált és analizált „főbűn”: a melankólia, aminek romantikus megjelenítése Nádas egy kötetének borítójára is került.⁵² Kierkegaard a melankóliát a középkori kánonjog alapján tartotta főbűnnek, ami mind alkati sajátossága, mind apai öröksége volt, no meg nehezen kivívott eredménye hosszú évei megannyi vívódásának. Nádas számára sem remény vagy reménytelenség kérdése volt ez, ahogy nem is lelkiállapoté vagy hangulaté, hanem – szavaival – szinte munka, tevékenység, aktivitás: a szellemé a lélekben és a léleké a szellemben.⁵³ Meghatározásában pedig ez sem más, mint emlékezés⁵⁴ – és így jutottunk vissza a kierkegaard-i dilemmákhoz: a telő idő egykedvűen sodró folyamáéhoz, az ismétlés lehetetlenségéhez. De az út már nem a bölcslet pályáin vezetett, hanem az érzékelés és átélés felé – s ide követheti őt a dán bölcselő, aki írói művekben láthatja viszont filozófiai konklúzióit.

Egyebek mellett – ismét csak döntő szerepben – a szorongást, amit Kierkegaard bölcséletileg ragadott meg és írt le,⁵⁵ ami pedig Nádas prózájában alapvető szerepet játszik, kétségbeesett döntések meghozatala mentén a *Családrégénytől az Emlékiratokon át a Párhuzamos történetekig*, örököül kapva és megújítva az új értelmet nyerő egzisztencialista dilemmákat. Amelyek végül az egzisztencia elmúltával mutatkoznak meg a legteljesebben: amikor az ember kezd kiválni belőle. Nádas halálélményének narratívájában bukkan fel maradandóan a szorongás, de nem az elmúlás mentén, hanem az önuralom szinonimájaként, mert amikor a végső távozás van soron, akkor már a teljesség átélésének olyan intenzitásával van dolga, amilyen csak a vallásos elragadtatásban vagy a szerelmi mámorban élhető meg.⁵⁶ Mert mintha ezek is szinonimákká válhatnának egy sajátos optikából nézve.

⁵⁰ Lásd: *Játéktér*, 5.

⁵¹ Lásd a *Hazatérés* című írását, uo. 29–30., illetve az *Évkönyv* (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989.) utalásait, 153–184.

⁵² Caspar David Friedrich híres képéről van szó, a *Játéktér* borítóján.

⁵³ „Mélabú.” Uo., 251.

⁵⁴ Uo., 242.

⁵⁵ Kierkegaard: *A szorongás fogalma*. (Szerző: Vigilius Haufniensis) Göncöl Kiadó, Budapest, 1993.

⁵⁶ Nádas Péter: *Saját halál*. Jelenkor, Pécs, 2002. 39.

És itt kapnak újra döntő szerepet a képek, amelyek úgy válnak az írói narratíva részévé, hogy visszakövetelik közvetlenül vizuális identitásukat: ebben a könyvben ugyanis a fényképek is részévé lettek a nádas prózának. Az anginás roham narratívájában ott „olvashatók” a gomboszegi kert hatalmas, gyönyörű körtefájának fotográfiái, ismétlődően és folyamatos változásban, ahogy állandó marad a maga folyamatos átalakulásában. Látható virágba borulva, kopáran, kiszöszölve és őszbe hajolva, s ez lesz döntő szövege a végzetes nap eseményleírásának: az aznapi teendők sorával, a kezdődő rosszullettel, majd a kórházzal, ahol megkezdődött a viadal az életéért. Mert a szenvedésen és a szemlélődésen túl, az orvosok és nővérek olykor éppen köznapi vagy vulgáris dialógusainak előterében a halál felé forduló szellem mégis rögzítette mindazt, ami vele történik, kényszerű passzivitásában és az emlékek hasonlóan kényszerű rohamával. Amelynek a végén ott fénylik fel a születésmélység revelációja, amikor kiszülni készül ebből a világból.

Mert az is látványként rögzült, mégpedig fényben és képben, és a káprázatos prózaszöveg itt szükségszerűen át- és áthat, mert míg a narratíva mindent túlpontosan rögzített, a leglényegesebbet nem lehetett. Azt csak látni lehet. Mégpedig tükör által homályosan, és ez a tükör a hatalmas körtefa. Az otthonát jelentő kertben, a Kierkegaard számára oly fontos „végeesség” tanújaként, de többnyire az ég előterében. Így formálódik meg a távozás élménye egy másik világba, ahol már a rilkei angyalok szárnyasuhogását hallani;⁵⁷ de hát ezt folyamatosan ellenpontozta az egészségügyi személyzet dialógusa, s így lett élettusa a haláltusából, így maradt életben Nádas, és így mondhatta el mindazt, amiről szinte kivétel nélkül hallgatni szoktak.

Mindezek nyomán érthető, hogy a könyv érzékeny olvasója – és kritikusa – számára⁵⁸ Nádas prózája Kierkegaard-t idézte fel: a *Félelem és reszketés* újra elmondott ábrahामी történetét és az *Isméltés* lélektani kísérletét arról, hogy ami megtörtént egyszer a világban, az ismét megtörténhet-e. A párhuzamosság a német recenzens számára nem a kérdésfeltevésben vagy a filozófiai következtetések analógiáiban rejlett, hanem elsősorban a látásmódban, a gondolkodói módszerben, így a mindennapok apró – és paradox módon ezért rendkívül lényeges mozzanatainak – átvilágításában, az éles és kíméletlen tekintetben; amikor úgy tárulnak fel ismert események, dialógusok, összefüggések, mint egyébként soha.

*

Az bizonyos véletlen volt, hogy a fiatal fotográfus pályája elején „Solvejget” fényképezte⁵⁹ – vagyis Peer Gynt szerelmét, akit imádott, elhagyott, és éppen így tartotta meg: emlékében és vágyában; de az Ibsen-utalás azért igen beszédes. Kierkegaard erőteljes és átütő hatását ugyanis az elsők között, és igen jelentős erővel éppen a norvég szerző közvetítette, a dán gondolkodó nem egy dilemmáját ő formálta érzékileg is átütő erejű, konfliktusokkal telített művé – színházzá –, s ezek sikere Európa-szerte megalapozta Kierkegaard későbbi befogadását.⁶⁰ Az pedig már több pusztán koincidenciánál, hogy

⁵⁷ Lásd a *Duinói elégiákat*. (Rilkére Kierkegaard erőteljes hatást gyakorolt, ennek nyomán dánul tanult, műveiben – egyebek mellett a dániai környezetben játszódó *Malte Laurids Brigge feljegyzéseiben* is érzékelhető a bölcseleti ihletése.) Lásd még: Leonardo F. Lisi: Rainer Maria Rilke: Unsatisfied love and the Poetry of Living. In: *Kierkegaard's Influence on Literature, Criticism and Art: The Germanophone World*, 213–236.

⁵⁸ Lásd Thomas Steinfeld recenzióját a *Süddeutsche Zeitung* 2002. december 7-iki számában.

⁵⁹ *Bibliográfia*, 31.

⁶⁰ Ibsen több alkalommal járt Koppenhágában – Kierkegaard életében is –, anyósa ismerte Kierkegaard-t és otthoni beszélgetéseik témája volt a dán bölcselet. Ibsent azért bírálták, hogy voltaképpen Kierkegaard témáit viszi csak színre eredeti gondolatai híján, ő azzal védekezett, hogy igen keveset olvasott Kierkegaard-tól, és még kevesebbet értett belőle. A hatástörténeti irodalom igen

Nádas a Kierkegaard-hatástörténet következő szakaszának egy jelentős alkotóját tudatosan választotta szellemi viszonyítási pontjaként: Karen Blixent, aki ugyancsak remekművekben formált meg sokat mindabból, amit a dán bölcselő korábban sejtett és érzékelt.⁶¹

Svéd újságíró-barátjával, Richard Swartz-cal folytatott dialógusaiban⁶² is szóba került Kierkegaard, s a párbeszéd mögött rejlő érzelmi és emberi közelség megfogalmazhatóvá tett olyan összefüggéseket, amelyek feltárták szellemi tájékozódásának különös „fejlődés-regényét”. Itt Kierkegaard két művére utalt Nádas: a *Vagy-vagy* és a *Félelem és reszketés* magyarul is hozzáférhető kötetekre, de az azóta eltelt évtizedekben minden bizonnyal a további művek is megfordultak íróasztalán és a kerti asztalon, hiszen ezek Magyarországon is napvilágot láttak – nem függetlenül az ő közvetett és fontos közreműködésétől.⁶³ Bár ez ismét „csak” filológia, amihez hozzátartozik, hogy a közvetítés és értelmezés feladatát azok a szerzők is elvégezték, akik a dán gondolkodó erőteljes hatása alatt álltak, és – ettől aligha függetlenül – Nádas számára döntő jelentőségűek voltak. Mann és Rilke mellett döntő jelentőségű volt Franz Kafka, aki egyenesen a tükörbe pillantva látta meg Kierkegaard arcát, mégpedig élete egy igencsak turbulens korszakában – Zürauban, az első világháború éveiben –, s a képen túl a dilemmák és paradoxonok is átszivárogtak műveibe, amelyek Nádasnak is alapélményei voltak.⁶⁴ A sor folytatható – és folytatandó is, megannyi kortárral és klasszikkussal.

Ha ugyan folytatásról van szó, és nem visszatérésről, körforgásról, ismétlések telítődő ciklusairól. Az *Emlékiratok könyve* ugyan még János evangéliumából idézett, de a *Párhuzamos történetek* mottója már Parmenidésztől származik, s metafizikai egykedvűséggel utal az indulás és érzézés azonos helyszínére. Egyfelől megidézve az eleata paradoxonokat a mozgás lehetetlenségéről – ami Kierkegaard két említett remekműve, a *Félelem és reszketés*, illetve az *Isméltés* között tárult fel –, s erre bár a dán bölcselő feleletet keresett újabb és újabb nekirugaszkodásaival, de Nádas tapasztalata nyomán létállapotként írta le: oda jutunk, ahonnan indulni akartunk. Minden vigaszunk csak ez a felismerés lehet.

De hát minek vigasz.

jelentős, néhány fontosabb műve: William Banks: Kierkegaard and Ibsen Revisited: The Dialectics of Despair in Brand, *Ibsen Studies*, Volume 4, Issue 2, 2004. Masát András: Kierkegaard és Ibsen. In: *Kierkegaard Budapesten*. Szerk.: Nagy András, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1994. Eivind Tjønneland: Henrik Ibsen: The Conflict Between the Aesthetic and the Ethical. In: *Kierkegaard's Influence on Literature, Criticism and Art*, Sweden and Norway. Vol. 12. Tome III. Szerk.: Jon Stewart, Hampshire – Burlington, Ashgate, 2013. 145–176.

⁶¹ A Petőfi Irodalmi Múzeum 2009-es Karen Blixen-kiállítását beszélgetés követte Nádas Péterrel. A szellemi hatásról bővebben: Søren Landkildehus: Karen Blixen: Kierkegaard, Isak Dinesen, and the Twisted Images of Divinity and Humanity. In: *Kierkegaard's Influence on Literature, Criticism and Art: Denmark*. Vol. 12. Tome II. Szerk.: Jon Stewart. Farnham and Burlington, Ashgate, 2013.

⁶² Nádas Péter – Richard Swartz: *Párbeszéd*. Jelenkor, 1992.

⁶³ A koppenhágai Kierkegaard Kutatóközpont által gondozott kritikai kiadás magyarországi publikálásának tervezése során Nádas Péter javasolta a tanulmány szerzőjének, rajta keresztül pedig a könyvsorozat főszerkesztőjének, Niels Jørgen Cappelørnnek a Jelenkor Kiadót. 2003-ban pedig elvállalta, hogy egy kutatóhelyet létrehozó alapítvány („Kierkegaard Cabinet”) alapítójaként segít hozzáférhetővé tenni a legfontosabb forrásokat és szakirodalmat az ELTE Bölcsészkarán (az alapítvány néhány éve sajnálatosan megszűnt). A szakkönyvtár és forrásbázis szobájának falát Nádas fotói díszítették, körtefájáról.

⁶⁴ Lásd: Nicolae Irina: Franz Kafka: Reading Kierkegaard. In: *Kierkegaard's Influence on Literature, Criticism and Art: The Germanophone World*, 115–140.